

УДК 1(091):141

ГНОСЕОЛОГІЧНА ЦІННІСТЬ УТОПІЙ

Надія Ярема

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
філософський факультет, кафедра філософії та соціології
вул. Шевченка 57, 76000, Івано-Франківськ, Україна*

У статті визначено гносеологічну цінність утопій на основі розгляду основних типів утопії. Розгляд цієї тематики зумовлений значним інтересом і поверненням у суспільній свідомості до утопічних конструювань, намаганнями реабілітувати утопію та виявити її прогностичний і конструктивний потенціал.

Ключові слова: утопія, антиутопія, соціальний лад, соціальна утопія, ідеальне суспільство, «фабрики утопій».

Утопія як феномен філософсько-соціологічної думки виступає одним із варіантів пошуку шляхів удосконалення світу, є спробою втілення певних суспільних ідеалів у життя. У вітчизняній науковій думці дослідженням утопії як феномена європейської культури у філософсько-антропологічному розрізі займається дослідник Петрушенко Оксана Петрівна. Розглядаючи поняття утопії у філософсько-культурологічному контексті, вона робить висновок про те, що утопія є явищем багатовимірним, багатогранним і пов'язаним із досить великою кількістю аспектів суспільного буття [8, с. 656]. Досить виразною особливістю утопії виділяється те, що картини досконалого стану суспільства та людини були надзвичайно ідеалізованими; досить часто прямо засвідчувалось, що описаний у певному утопічному творі стан речей – це, безумовно, найкращий із того, про що можуть мріяти люди, проте він нереальний і нездійснений.

Термін «утопія» часто на буденному рівні, у дискусіях, під час обмірковування та планування певної діяльності розглядається та оцінюється як щось зайве, непотрібне, недоречне, коли йдеться про змалювання та окреслення втіленого у дійсність певного ідеалу. Якщо той чи інший проект під час обговорення назвали утопічним – значить він безглуздий і недоцільний, неадекватний. Він не стосується реального ходу історії, вирішення практичних проблем, наявного людського буття. Проте, як зазначає О.П. Петрушенко, історичний досвід показує, що утворення суспільної думки та культури не бувають однозначно зайвими та надлишковими [4, с. 65]. Утопічні ідеї породжуються певними соціальними потребами, обставинами й надалі відіграють свою роль у житті як суспільства та соціальної групи, так і окремої людини.

Люди завжди мріяли про гармонію, порядок, красу, достаток, досконалість. Думки про ідеальне суспільство, якому б усі ці риси були притаманні, вони прагнули втілити у своїх фантастичних проектах. І таке суспільство уявлялося досить строкато і по-різному. Укладач «Каталогу утопій» В.В. Святловський писав: «...число відомих нині творів типу «утопій» доходить майже до двох тисяч...» [10, с. 35].

Дослідник О.П. Петрушенко так визначає утопію: «це жанр літературних і соціально-гуманістичних творів, а також тип свідомості, що протиставляє належний, омріяний чи бажаний стан речей у суспільстві, державі, соціумі наочній реальності, наголошуючи на безумовній перевазі першого над другим» [3, с. 68].

Коли йдеться про значення терміна «утопія», важливо підкреслити, що сьогодні він уживається переважно у трьох найбільш усталених значеннях. По-перше, це позначення певного культурно-історичного феномена, а саме – фіксованих у різний спосіб уявлень про досконале, належне, довершене суспільство. По-друге, утопією називають ті плани та проекти, які не можуть бути втіленими у дійсність. По-третє, терміном «утопія» позначають також будь-які ідеї, думки або уявлення, які занадто далеко відриваються від дійсності або не узгоджуються із реальним станом речей. За всієї, як інколи видається, наближеності наведених тут значень, вони все ж не є тотожними, хоча, поза сумнівом, постають лише різними сторонами утопічних уявлень про суспільство. Певною мірою кожне з цих значень набуло відносно самостійного змісту. Коли ми маємо справу із проектами ідеального суспільства (або держави), то до них можуть бути застосовані всі три значення терміна «утопія», проте можна говорити і про утопічність певних інженерних рішень (у другому значенні) та про утопічність деяких наукових гіпотез (у третьому значенні) [3, с. 67].

Російський учений Е.С. Долгіна, осмислюючи термін «утопія» у світовій літературі в межах дослідження російської літературної утопії, зазначає неможливість однозначного трактування терміна «утопія». Висловлює припущення, що неможливість спроб формулювання завершеного та чіткого визначення утопії пов'язана найперше з тим, що воно ефемерне і чітко не окреслене, а звідси неможливо його чітко визначити та сформулювати [2, с. 2].

Неоднозначність трактувань, на думку дослідника утопії Е.Я. Баталова, пов'язана також зі спробами осмислення цього поняття на основі різних методологій, коли за основу беруться то генетичні особливості утопії, то її соціальні функції, то структурні особливості та формальні ознаки. Отож Е.Я. Баталов доходить висновку, що «в сучасній соціології та філософії відсутня загально визнана концепція утопії, а її генеза, структура та функції, як і раніше, залишаються предметом дискусій» [1, с. 12].

Характер утопічних творів, їхній зміст, структура тексту та позиція авторів приводять до висновку про багатоманітність утопій, про наявність різних видів утопічних творів. Відповідно, вивчення та аналіз утопії як такої вимагає виділення та окреслення хоча б найважливіших видів утопії, які були створені у минулому та продовжують існувати й створюватись сьогодні.

Розповсюдженням і широковживаним є лінгвістичний (етимологічний) аналіз терміна «утопія», який дає змогу етимологічно урізноманітнити його значення. Термін «утопія», запроваджений, як відомо, Т. Мором, і саме цей автор пропонує неоднозначне прочитання та трактування цього терміна: утопія, тобто неіснуюча країна; удепотія – країна, існування якої абсолютно неможливе; евтопія – щаслива, блаженна країна. Поява негативних утопій призводить до розширення переліку термінів-назв: з'являються терміни какотопія (грец. какос – поганий, топос – місце), дистопія (лат. дис – не, грец. топос – місце), антиутопія (грец. «анти» вказує на протилежність) – щось протилежне утопії, контрутопія, яку деякі автори трактують як окремих напрям утопічної думки [9, с. 64].

Те, що зображує позитивна утопія, хоча й не існує у реальному житті, сприймається та оцінюється із схваленням як такий соціальний проект, що може людину зацікавити, привернути її увагу, запропонувати замислитись над соціальною та антропологічною проблематикою, змусити сказати щось на зразок «Так, це було б добре», вплинути на подальшу суспільну діяльність або на організацію власного життя. Крім того, така утопія пов'язана з принципово позитивним світосприйняттям, з вірою у те, що, хоча в реальному житті й спостерігаються певні негативні та навіть жахливі соціальні явища, життя хоча б у правильній думці можливо організувати так, щоб воно було щасливим, справедливим, людяним [6, с. 323].

Антиутопія покликана загострити певну соціальну ситуацію, викликати відразу до неї, запропонувати читачеві однозначно негативний висновок чи наслідок щодо певних соціальних явищ і процесів. У межах антиутопії життя виглядає як безвихідне, гнітюче, і найбільше, на що може сподіватися людина, – це фізично вціліти у межах цього соціуму або втекти від нього. Тут думки не спрямовуються на сподівання чи можливість бодай уявної реорганізації соціуму, на зміну існуючої системи влади та на зміну стереотипів мислення, що домінують у зображуваному суспільстві. Найголовнішим здобутком антиутопії, за словами О.П. Петрушенка, є те, що «антиутопія описує прояви суспільної психології та суспільної свідомості загалом, які пов'язані із певними соціальними стереотипами і не піддаються деструкції або зміні через пояснення окремої людини» [6, с. 327]. Окрема людина може переконати лише іншу окрему людину (і то часто з ризиком для власного життя), але змінити систему вона не може в принципі. Антиутопії притаманне світосприйняття песимістичне, присмеркове, без сподівання на райдужні перспективи.

Отже, соціальну утопію можна визначити як такий образ суспільства, що постає результатом – позитивним чи негативним – спроб організувати його розумно, раціонально та справедливо як для всіх членів суспільства, так і для суспільства загалом. У випадку позитивної утопії розумність і справедливість розглядаються виключно позитивними для людини та суспільства, у випадку ж негативної, навпаки, як найбільша для них загроза. Варто особливо підкреслити, що соціальна утопія, на відміну від політичної (або державницької), цікавиться не управлінням, не законодавчою чи виборчою системами, а облаштуванням приватного життя людей – їхнім житлом, способом життя, діяльністю, дозволами, сімейними стосунками. У соціальних утопіях часто фігурують поняття, які складно визначити через об'єктивні критерії, а тому можна їх трактувати як досить суб'єктивні та аксіологічні: йдеться про «справедливо – не справедливо», «розумно – не розумно», «добре – погано». Навіть якщо намагатися знайти об'єктивні критерії для визначення цих понять, різні історичні епохи та різні автори можуть пропонувати різні критерії для їх тлумачення. Наприклад, «справедливим може бути визнане як те, що сприяє укріпленню спільноти (суспільства загалом, певної соціальної групи), так і те, що відповідає інтересам окремої людини (навіть якщо вся спільнота при цьому щось втрачає)» [8, с. 658].

Формування певних уявлень і поглядів щодо належного способу життя в суспільстві може відбуватися як на основі теоретичних міркувань і вивчення спеціальної літератури, так і внаслідок спостережень на рівні буденного, повсякденного життя. Тому соціальна утопія існує на двох рівнях – як народна утопія і як авторська, тобто внутрішня класифікація соціальних утопій здійснюється за авторством, за творцем.

Народна утопія відображала та виражала уявлення народу про справедливе або блаженне суспільство. При цьому народна утопія не спиралася ні на теоретичні міркування, ні на концептуальне конструювання. Вона виходила з традицій і соціально-політичних мрій і марень певної соціально-політичної групи, певного етносу, певної релігії, певної культури щодо належного існування та взаємовідносин людей у суспільстві. Ці утопії апелюють до побутових подробиць із життя окремої людини [8, с. 656].

Інший напрям соціальної утопії, що належить до запропонованої класифікації, – це авторська утопія. Сюди варто зарахувати ті утопії, які були створені окремими авторами. Більшість літературних і публіцистичних утопічних творів потрапляють саме в цю групу.

На межі XIX і XX століть відбувається посилення інтересу до соціальної утопії. Це виражається, по-перше, в активному дослідженні текстів утопій, що були написані в попередні епохи, та в аналізі їх змісту, а по-друге, починається дослідження ролі та місця соціальних утопій у суспільному житті.

Імовірно, більшість антиутопій теж доцільно зарахувати до розряду соціальних утопій, бо у них ідеться про приватне життя людей або про життєве самопочуття людини в умовах утопічного соціуму як такого соціуму, що зреалізував певний утопічний проект; і основна колізія тут – якраз протиріччя між соціумом і людиною із її природними потягами та приватним життям.

Досить близькою до соціальної утопії є політична утопія, яка теж оперує поняттями справедливості та несправедливості, але цікавиться, перш за все, особою правителя, законами, державним апаратом тощо. Як відомо, сфера політичного життя стосується характеру та способів реалізації державної (публічної) влади та управління суспільством. Тому природно, що політична утопія описує спосіб політичного правління або діяльність правителя, які забезпечили б найкращий стан політичної ситуації в державі. Сюди ж належать утопії, які містять докладний опис законодавчої та виконавчої системи уявного суспільства, змальовують звичаї та правила, що покликані зробити найбільш оптимальним функціонування суспільства як державної системи. До таких політичних утопій, що описують належний стан правління та суспільства як організації, можна зарахувати «Державця» Н. Макіавеллі, «Книгу буття українського народу», складену членами Кирило-Мефодієвського товариства/братства (авторство М. Костомарова у спеціальній науковій літературі переважно фігурує як припущення, а не як однозначний історичний факт); уявлення про «добраго царя» у російському селянстві; створення образу «освіченого монарха» у представників французького Просвітництва XVIII століття [6, с. 328].

Соціальна та політична утопії часто настільки тісно пов'язані між собою, що їх досить важко розмежувати. Проте оскільки соціальна утопія пов'язана передусім із життям суспільства як спільноти, політична – з державою, а філософія, політологія та соціологія безумовно й небезпідставно розмежовують поняття суспільства та держави, нам здається виправданим і доцільним розмежувати ці види утопій.

Естетичні утопії та їх дослідження дають змогу визнати, що утопічність як уявлення про належне, яке співвідноситься з певними цінностями, взагалі характерна для мистецької діяльності з її прагненням втілити в життя досконалий задум митця [7, с. 247].

Близькою до естетичної утопії можна вважати етичну утопію як уявлення про те, що можна вдосконалити життя людей через пропагування та запровадження певних етичних норм. До етичної утопії можна зарахувати також уявлення про можливість всезагальної та повної реалізації певного окремо взятого морального принципу (справедливості, гуманізму, правди тощо). Можна також зазначити наявність стійких уявлень про те, що історією рухають саме моральні чинники, тому врешті історія йде або до повної реалізації морального ідеалу, або, навпаки, через нехтування ним – до кінця світу (російська релігійна філософія кінця XIX – початку XX століття) [7, с. 253].

На кінці XIX – на початку XX століття сцієнтистська утопія зближується з науковою фантастикою (часто твори, що фактично належать до сцієнтистської утопії, позначають терміном «концептуальна фантастика»). Тут ми можемо спостерігати і позитивну, і негативну утопії. Остання зустрічається навіть частіше, бо, на думку авторів, розвиток науки та техніки, можливо, й звільнить людство від деяких старих проблем, але одночасно створить нові, ще складніші. Можливо, є сенс виділити у масиві сцієнтистської утопії такий її підвид, як технократична утопія: ідеться про соціально-філософську позицію, що намагається подавати прогрес техніки та технології як не лише провідну силу соціального поступу, але ще й про таке перебільшення їх виключно позитивного впливу на всі сфери суспільного життя, внаслідок якого перспективи людства бачаться виключно у райдужному світлі, а самі ці перспективи набувають окреслень такої суспільної форми життя, коли всі члени

суспільства повністю і без перешкод задовольняють всі свої потреби, коли в суспільстві усуваються майже всі негативні явища, зокрема хвороби, старіння та інше [4, с. 45].

Значення основних видів утопії даю можливість, на нашу думку, по-перше, утвердити певну основу для класифікації величезної кількості утопій, які створені протягом попередньої історії. По-друге, ця класифікація дасть змогу і надалі орієнтуватись у світі утопії, «розкладати по полицях» ті утопії, які ще, безумовно, будуть створювати нові автори в майбутньому. По-третє, на цю класифікацію можна накладати також ті, про які йшлося вище (наприклад, утопії, які за основною класифікацією є соціальними, можуть поділятися на позитивні та негативні). При цьому треба пам'ятати, що класифікація на дві групи без будь-яких інших градацій не є власне класифікацією в повному значенні цього слова.

Сучасні дослідження свідомості та пізнання дають змогу стверджувати, що ідеалізація (за Е. Гусерлем – ідеація) постає такою процедурою людського мислення, яка неодмінно присутня в усіх, навіть дуже простих, процесах пізнання. Образ дійсності у свідомості людини, як би ми його не тлумачили, постає формою репрезентації дійсності, а тому він неодмінно несе у своєму змісті відношення його змісту до буття – як до буття взагалі, так і до буття для свідомості. Таке відношення не може набувати характеру чуттєвих сутностей, оскільки буття не є чимось чуттєвим, що існує поруч із численними чуттєво наданими речами [9, с. 84]. Зв'язок утопії з раціоналізацією та ідеалізацією дійсності підтверджується також спеціальними дослідженнями історії формування та структури науково-теоретичного мислення [9, с. 87].

Ольга Седакова, говорячи про книгу Андреа Ріккарді «Удивляющий папа Франциск. Кризис и будущее Церкви», пише: «Тема кризи невідступна. Ми всі сьогодні відчуваємо кризу, яка стосується, можливо, самих основ людського життя. Я б назвала її кризою історичної надії. Особиста надія ніколи не покине віруючого, це ми знаємо. Але те, що ми втратили «колективно», всі разом (можливо, не всі зі мною в цьому погодяться), – це історична надія. У нас (у нашій цивілізації) немає думки про майбутнє» [11].

Висловлюючи думку про цінність утопії, Ольга Седакова зазначає: «Що мене вразило серед висловлювань Папи, які наводить Ріккарді, це тема утопії, утопічного горизонту, необхідного людині. Ця тема здається девальвованою. Вона небезпечна, і ХХ століття показало, до чого призводять утопії. Ми в Росії в якомусь сенсі – жертви однієї з утопій. І після всього цього знову говорити про утопічний горизонт! Але насправді ця втрата майбутнього, про яку ми говорили, втрата історичної надії пов'язані з тим, що у нас немає тепер загальної невітленої (нездійсненої) мети. Може, в невітленості саме її суть, тому що горизонт – лінія, якої немає: вона віддаляється в міру наближення. Але горизонт необхідний, ним створюється людський простір: всі здійсненні цілі реалізуються завдяки цій недосяжній лінії. Наприклад, Данте мету своєї «Комедії» визначив так: «Вивести людство з його нинішнього стану злиденності та привести до стану щастя». Утопія! Жодному автору наших днів у голову не прийде така амбіція: новий Результат свого роду. Але тільки завдяки такому розмаху в такому горизонті і могла реалізуватися така річ, як «Божественна комедія». Вона стала можливою в горизонті неможливого. Ми опинилися у світі без горизонту, без точки сходження неба та землі. Чи вдасться все-таки змінити це становище або ж це історичний фатум, для мене залишається відкритим питанням» [11].

Соціальні утопії є надзвичайно цінними. За твердженням Е. Тоффлера, варто було б створити «фабрики утопій» для того, щоб утопії існували не просто на рівні окремого твору, ідей, думок окремого автора. А щоб впроваджувалися в життя цілісно: щоб режисери, сценаристи, актори та інші професіонали, разом працюючи, представляли широким верствам можливі варіанти розвитку суспільства і в такий свій спосіб доносили та зображували усі деталі можливого облаштування життя [12, с. 507–512].

Отже, утопія як соціокультурне явище набуває статусу однієї з найактуальніших тем для пізнання, вона виступає одним із способів пошуку шляхів удосконалення світу, є спробою втілення певних суспільних ідеалів у життя. Як зазначав англійський дослідник Ісайя Берлін, утопії мають неабияку цінність, бо ніщо так, як вони, не розширює уявні кордони людських можливостей. Будь-який майбутній соціальний лад мислиться максимально наближеним до ідеально-бажаного, а тому несе на собі певний відбиток утопізму. На основі висловлених в утопіях ідей можна зробити висновки про певний рівень бачення шляхів вирішення тих чи інших суспільних завдань, актуальних питань. Пізнавальна цінність утопії дає змогу побачити в ній проєкт можливого проєктування кращого майбутнього. У різні історичні періоди утопія набувала різних форм, зазнавала поширення та злетів. Також були й періоди, коли розгорталася гостра критика утопій та утопізму, коли утопія зазнавала спростувань, навіть морального засудження. З'являється також принципово новий її напрям – антиутопія (негативна утопія), яка постає моделюванням реалізації утопічних розробок, завдання яких бачиться в певних застереженнях щодо втілення утопічних ідей у соціальну практику. Проте з початку XXI століття знову спостерігаємо певне повернення в суспільній свідомості до утопічних конструювань, намагання реабілітувати утопію, виявити її конструктивний і прогностичний потенціал, враховуючи застереження як критиків утопічного, так і мислителів-антиутопістів. Значною мірою це може бути пояснено тим, що численні розробки належного або найкращого суспільного устрою, запропоновані утопічними творами, й надалі залишаються стимулом, ідейним ґрунтом пошуку відповідей на питання про те, чи може людина за нових умов існування (таких як глобалізація, маніпулювання масовою свідомістю, пригнічення політичної активності особистості репресивними формами культури, криза концепції «громадянського суспільства» тощо) реалізувати свою сутність, власними зусиллями обирати цінності й захищати їх, вибудовувати своє життя та розпоряджатись ним.

Список використаної літератури

1. Баталов Э.Я. В мире утопии: пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах. М.: «Политиздат», 1989. 319 с.
2. Долгина Е.С. Осмысление термина утопия в современной литературе. Теория и практика современной науки. 2017. № 3 (21). URL: http://modern-j.ru/domains_data/files/21/Dolgina%20E.S.%20Statya.pdf.
3. Петрушенко О.П. Методологічні підходи до вивчення феномена утопії. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Філософські науки. 2005. № 525. С. 66–71.
4. Петрушенко О.П. Зміст та значення провідних соціальних функцій утопії. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Філософські науки. 2008. № 607. С. 65–69.
5. Петрушенко О.П. Утопія і наука: аспекти єдності та протистояння. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Філософські науки. 2009. № 636. С. 44–48.
6. Петрушенко О.П. Основні види утопії. Філософські пошуки. Львів; Одеса: Cogito – Центр Європи, 2009. Вип. XXXI. С. 318–329.
7. Петрушенко О.П. Утопія як естетичне явище. Філософські пошуки. Львів; Одеса: Cogito – Центр Європи, 2010. Вип. XXXII. С. 246–254.
8. Петрушенко О.П., Привалов Ю.А. Утопія соціальна. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.; за заг. ред. В.І. Воловича. К.: «Укр. центр духов. культури», 1998. С. 655–658.
9. Петрушенко О.П. Утопія як феномен європейської культури: філософсько-антропологічний аналіз. Львів, 2013. 349 с.
10. Святловский В.В. Каталог утопий. М., Пг.: «Госиздат», 1923. 100 с.

-
11. Седакова О. О книге Андреа Риккарди «Удивляющий папа Франциск. Кризис и будущее Церкви». URL: <http://www.olgasedakova.com/Events/1840>
  12. Тоффлер Э. Шок будущего / Пер. с англ. М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. 557 с.

GNOSEOLOGICAL VALUE OF UTOPIA

Nadiya Yarema

*Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy and Sociology
Shevchenko str., 57, 76000, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The article identifies the epistemological value of utopias on the basis of consideration of the main types of utopia. Consideration of this subject is due to the considerable interest and returns in the public consciousness to utopian designs, attempts to rehabilitate utopia and to identify its predictive and constructive potential.

Key words: utopia, dystopia, social system, social utopia, ideal society, “utopia factories”.